

ISTVÁN FRIED (BUDAPEST)

KU CHARAKTERISTIKE RAKÚSKO- VÝCHODOEURÓPSKÝCH KULTÚRNYCH VZŤAHOV (1815-1848)

Pochopiteľná zdržanlivosť charakterizuje českých, slovenských, maďarských, srbských, chorvatských a slovinských bádateľov, keď hovoria o vzťahu svojej literatúry k Viedni. Škála pojednávania na túto tému siaha od úplného odmietnutia a ignorovania až po opatrné kladenie otázok — a je to zdovodniteľné pre skúsenosti z minulosti. Náruživá vplyvológia pozitívizmu použila všetky prostriedky k dokazovaniu nemeckej, resp. viedenskej priority východoeurópskej témy, ešte aj pôvod všedných výrazov a prisloví vyvodzovali zpoza Lajty (Litavy). Napr. maďarská literatúra ledva mala dielo, o ktorom by neobjavili, že je prekladom, alebo adaptáciou nejakej druhej — či treťoradej rakúskej pôvodiny. Známy migračný fakt motívov ani nebol spomenutý, alebo ani to, že v istých vývojových štádiách dvoch literatúr môžu sa dostať do popredia podobné javy, že môžeme byť svedkami rozkvetu a potom aj zániku rovnakých literárnych žánrov. Vieme, že národy východnej Európy neskoršie ako Angličania alebo Francúzi a až po dlhších vybočeniach hlásali svoje nároky stať sa národom. Preto pre túto oblasť neboli vhodné ani anglická štátna ideológia, ani národná ideológia Encyklopédie; preto anglická a francúzska (dodajme aj nemecká) filozofia mohli sa zjaviť iba v modifikovanej a k danému prostrediu prispôbenej forme. Rousseauov „Contrat social“ sa stal argumentom aj pre šľachtické práva a šľachtickú ústavu, Slovania vybrali iba jednu kapitolu z Herderových diel a vysvetľovali ju podľa svojho vkusu. Úradne podnecovaný „Staatspatriotismus“ (Márie Terézie, Jozefa II. alebo Kataríny II.) našiel kladnú ozvenu iba v úzkych kruhoch.

Keď nepopierame Shaftesburyho, Lockov, Muratoriho, Vicov, Helvétiusov, Voltairov, Diderotov, Rousseauov, Herderov, Sonnenfelsov vplyv na východoeurópske myslenie, považujeme za aspoň také dôležité preskúmať aj to, že ktorá časť ich životného diela pôsobila, kto zachytával toto vyžarovanie, ako sa tento „západný“ zdroj energie premieňal na uspokojenie národných potrieb.

Druhá príčina zdržanlivosti je politického charakteru. Niektorí nemeckí, alebo iba pôvodom nemeckí bádatelia XX. storočia objavili úlohu „poslania nemeckej kultúry“ vo východnej Európe. Jakub Bleyer¹ až do XI. storočia posunul začiatok nemeckého „dobročinného“ vplyvu na šírenie „kresťanskej a európskej vzdelanosti“. Pravdaže odmieta akýkoľvek úmysel „Drang nach Osten“, konštatuje „čiste ľudské pohnútky“. Jeho prívrženci (predovšetkým veľa hodnotného materiálu publikujúci, ale vo svojej činnosti trochu vybočujúci Fritz Valjavec²) analyzovali Bleyerove teórie a niektoré ich čiasti aplikovali na jednotlivé obdobia. Veľkolepým aparátom chceli dokazovať, kde a v čom sa prejavovala táto kultúra šíriaca „misia“. Už po 2. svetovej vojne vydaná odborná práca pokláda za najšťastnejšie obdobie Uhorska XVIII. storočie, ktoré maďarská história po koloniálnom útlaku považuje za najhoršie obdobie.³ A tak sa stali v očiach nemeckých historiografov nacionalistami tí, ktorí bojovali za národnú, hospodársku a politickú neodvislosť. Istvána Széchenyiho, za ktorého sa nadchýnali moravskí, rumunskí, srbskí a saskí súčasníci, považovali za zakladateľa maďarského „Rassennationalismu“ (nevšímajúc si Jána Kollára a Fr. Palackého), ktorý so svojou činnosťou a zrejme so svojimi reformnistickými snahami hamoval „demokratický rozvoj Uhorska“.⁴

Széchenyiho veľkorysú národnostnú politiku tu nemusíme obhajovať, ona obhajobu nepotrebuje. Ozaistne sa prebudzajúce nacionalismy (prvé desaťročia XIX. storočia) sa ostro a rozhodne postavili oproti Viedni, Habsburgom a Nemcom. Napr. pražské, pešťbudínske a záhrebské nemecké divadlá považovali za činitele, hamujúce národnostný rozvoj. Neodškriepiteľne nemecky vzdelaný Ján Kollár sa obracia s trpkými slovami k „závistnej Teutonii“, zakladatelia maďarskej romantickej ideológie József Bajza a Ferenc Toldy vyhlásili boj proti nemeckým spisovateľom v Uhorsku, ktorí síce všeobecne sa hlásili k maďarskej národnosti, ale písali nemecky. Srbi obchádzali Habsburgov, obracali sa k cárovi, Česi a Slováci tiež čoraz väčšmi sa orientovali k ruskej literatúre. Maďarská revolučná mládež z r. 1848 je demonštratívne francúzsky orientovaná. Preto — ako reakcia na bádanie vplyvov (a poučení smutnými skúsenosťami z 2. svetovej vojny!) prevláda negácia nemeckých vzťahov a stykov. Tento stav až v poslednom čase sa zmenil, avšak v rakúsko-maďarských vzťahoch nedošlo k čoraz potrebnějšíemu prehodnocovaniu a opravám.

Rakúsko-maďarské vzťahy pochopiteľne nemožno zúžiť na otázky vplyvové; nemožno ich podriaadiť nijakej — nech je akákoľvek vábivá — mocenskopolitickej koncepcii. Ak nesúhlasíme s Bleyerovo teóriou, že „aus-schliesslich“ (výlučne) Viedeň je sprostredkovateľkou a vyžarovaním „západnej“ kultúry, ostatné východoeurópske mestá sú iba „malými Vied-

¹ Deutsche Rundschau, Berlin LIII, 125. — Porov. aj *Johann Weidlein, Deutsche Leistungen im Karpatenraum*, Darmstadt 1954, 6.

² *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa III. Aufklärung und Absolutismus*, München 1942.

³ Porov. *J. Weidlein*, l. c., str. 6 n.

⁴ *Pozri J. Weidlein, Graf Stephan Széchenyi und die Nationalitäten*, sb. *Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875—1955)*, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 16, München 1966, 224.

ňami“⁵ musíme poprieť aj také vysvetlenie rozvoja maďarskej literatúry, ktoré v protiviedenskom postoji a v protihabsburskej nenávisti vidí zásadnú ideovocitovú líniu. Nijaká, ani maďarská literatúra nevznikla z negatívov a negácie, a nestala sa nositeľkou národnej ideológie. Vyvíjala a rozvíjala sa z vnútorných zdrojov, zo vzájomného vplyvu susedných literatúr, z odhalenia národnoľudových tradícií a tak dosiahla národné nároky. Rakúsko a Uhorsko (a Čechy) žili cez dlhé storočia v štátnom zväzku, i keď nie v šťastne organizovanom. Naše národy spájala nielen osoba panovníkova, vieme o viacerých pojiviach, čo sa odzrkadľovalo aj v umení, v istých formách spoločenského života, v budovaní miest a pod. Ak v mnohých prípadoch Viedeň reprezentovala moderné snahy, závidený lesk a bohatstvo a znamenala meradlo, Maďarsko sa tiež nezúčastňovalo na živote spoločného štátu iba so svojimi exotikumami: romantikou pusty a bravúrnymi husárskymi kúskami. A ani to nie je rozhodujúce, že Haydn, Beethoven alebo Schubert našli tu hudobnú, Grillparzer a Stifter literárnu tému. Lenauov a Karlov Beckov uhorský pôvod tiež nerozhoduje a nepripisujeme zvláštny význam ani takým detailným otázkam, ako viedenská adaptácia niektorých maďarských hudobných ľudových divadelných hier, účasť Jánosa Majlátha a Lajosa Mednyánszkeho v rakúskej literatúre, rakúska ozvena prekladov Gustava Steinackera. (Mohli by sme uviesť príklady aj z česko-rakúskych vzťahov.) Existencia Uhorska (a Čiech), jeho spoločenský a kultúrny život tiež vplývali na rakúsku kultúru. Ak existuje samostatné rakúske literárne vedomie a literárny vývoj (veríme, že áno!), tak práve v tomto vzájomnom vplyve sa odlišuje od nemeckého. Tato téma čaká ešte na objektívneho spracovateľa,⁶ avšak vývin rakúskej literatúry – keď ho sledujeme najmä od XIX. storočia – nemožno pochopiť bez stále rušivo prítomnej národnotnej otázky. Od Grillparzera po Lenaua, od Becka po Meissnera, od Eberta po Hartmanna (neskoršie aj Kafka, Meyrink, Brod, Kisch) viacnárrodná štátna skutočnosť formuje rakúsku literatúru; maďarské udalosti (reformistické snahy Istvána Széchenyiho, vydanie románu Dedinský notár a iné) podstatne podmaľujúvajú Grillparzerovo dielo a Stifterovo literárne umenie.

Tak ako Uhorsko nemožno stotožniť s konzervatívnou šľachtou vo Viedni bývajúcou a peniaze tam rozhádzajúcou, alebo vo svojich kúriách uzavretou žijúcou, ani vo Viedni nemožno vidieť iba metternichovskú kliku a kanceláriu. Hoci napríklad Grillparzer alebo niektorí maďarskí spisovatelia neraz sa nespravodlivo vyjadřili. Boli však vždy aj takí, ktorí videli tú druhú Viedeň a to druhé Uhorsko. Osvietenský neohumanista Ferenc Kazinczy si všimol aj obrazy v Belvedere a dobré snahy Josefa II., a romantický spisovateľ Mór Jókai postrehol aj oslobodzovací elán viedenských

⁵ Porov. k tomu *Sándor Eckhardt*, *Az őszehasonlító irodalomtörténet Középeurópában* (Porovnávacía literárna história v strednej Európe), Minerva (Budapest) 1931, 89–105, a *László Sziklay*, *A kelet-aurópai őszehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről* (O niektorých zásadných otázkach východoeurópskeho porovnávacieho literárneho dejepisectva), *Világirodalmi Figyelő* (Budapest) 1962, 473–512.

⁶ Doterajšie pokusy sú z tvorby pozitivistickej školy. Pozri *Gusztáv Heinrich*, *Magyar elemek a német költészetben* (Maďarské prvky v nemeckej poézii), Budapest 1909 (edícia *Olcso Könyvtár* 1523–1524), a ďalej *Mária Dukony*, *Az Alföld a német irodalomban* (Alföld v nemeckej literatúre), Budapest 1937 (edícia *Minerva Könyvtár* 110).

študentov. Grillparzer s ironickým úsmevom cestuje na Dunaji, potom odrazu sa začína nadchýnať. Krása dunajského kolena ho prinúti k svedectvu: „Krajina očarúva. Vyšehrad, Vacov. Človek pochopí vznešené idey Maďarov, keď vidí ich kraj. Trochu som sa zmieril s ich superlatívmi.“⁷ Mohli by sme citovať Lenauove túženie, Hartmannove básne z r. 1848–1849, rakúsku básnickú ozvenu maďarskej revolúcie.⁸

Poznanie týchto pozitívnych vzťahov je zatiaľ nepresné, medzerovité, predsa však potrebné aj vtedy, keď opatrne musíme hodnotiť faktory maďarské výroky, alebo správne musíme zaradiť niektorý, z kontextu vytrhnutý citát. Jde o proces, ktorý doteraz zakrýval zápas o kultúrne prvenstvo, resp. národnostnú sebeobranu (hľadanie vplyvu a zamlčanie). V spoločnej štátnej formácii žila snaha spisovateľov, aby sa v túžbe riešiť podobné problémy navzájom našli. Nejde tu o bezprostredné kontakty, ale o možnosti doteraz nevyužitého porovnávania. Spomeňme dve vedúce postavy rakúskej a maďarskej romantiky: drámy Vörösmartyho a Grillparzera, diela dvoch dôležitých tvorcov tejto oblasti, majú mnoho spoločných (a aspoň toľko odlišných) črt. Ako sa prejavujú v tvorbe týchto dvoch básnikov myšlienky *národného kráľovstva*, vnútorného *zápasu* a *pokroku*? Velkí tvorcovia našej doby v istom období ich života sa veľa zaoberali otázkami odcudzenia, úniku zo spoločnosti, splývania sna so skutočnosťou. Ako sa prejavuje v ich životnom diele? Ako vbudujú do svojich drám Shakespearove poučenia a múdrosť španielskych drám Calderonových? Došli by sme k podobnému zaujímavému výsledku, keby sme skúmali rakúsku a maďarskú (a dodajme: českú a slovenskú) literárnu ozvenu poľskej revolúcie z r. 1830. Almanachová éra má tiež mnoho styčných bodov v spomenutých literatúrach.

S týmito niekoľkými otázkami snažili sme sa potvrdiť iba to, že miesto jednostranného a pochybné výsledky prinášajúceho skúmania vplyvov dosiahneme oveľa lepšie výsledky, ak vyhmatáme uzly vlastných kontaktov a v odraze inej, z rozličných hľadísk príbuznej literatúry uvidíme snahy našich básnikov. Budovanie rakúskej spoločnosti a v dôsledku toho aj rakúsky (viedenský) spoločenský život je zásadne odlišný od maďarského (srbského, chorvátskeho a slovenského), avšak má niekoľko presných podobností s vtedy ešte úzko k Rakúsku patriacim slovinským územím a s českou (pražskou) formou života. Existenčné podmienky rakúskej literatúry sú tiež iné: úradničiť prinútení básnici, ale prekvitajúci divadelný život; u Maďarov prísnejšia cenzúra, ale lepšie fungujúce vydávanie kníh; Wieland, Lessingom, Schillerom, Goetšem vypestovaný, ostro vybrúsený literárny jazyk, ale dlho niet Akadémie vied, resp. podobnej inštitúcie ako Matica srpska; bezprostrednejšie badateľný panovnícky tlak, ale širšia čitateľská obec. Z týchto odlišností možno vyvodzovať aj odlišné črty literárneho vývoja: rakúska literatúra nemá tak ako nemecká intenzívny klasicizmus iba v hudbe (podobne ako česká, maďarská, chorvátska, slovenská a srbská), jej romantizmus – hlavne v prvom období – má veľa klasicistických prvkov (Grillparzera možno prirovnať k maďarskému Köl-

⁷ Grillparzers Sämtliche Werke 20, Stuttgart 1893, 150.

⁸ Porov. k tomu Anton Madl, Politische Dichtung in Österreich 1830–1848, Budapest 1969.

cseymu, českému J. Jungmannovi a V. Hankovi, resp. k slovensko-českému P. J. Šafaříkovi), v druhej etape dosahuje v Lenauovej osobe európsku výšku (jeho poézia má veľa spoločného s tvorbou Vörösmartyho, Madácha a Prešerna). Miesto toho však v rozvoji spodnejších literárnych vrstiev možno zaznamenať kvantitatívny skok: vzrástajúca sa nárečová poézia, básne v kalendároch a almanachoch, vyjadrujúce citový život streleckých spolkov a malomeštiackej spoločnosti. Uhland nazval romantiku výsostne večnou poéziou, ktorá v obrazoch znázorňuje to, čo slovami možno vyjadriť iba chudobne alebo vôbec nie.¹⁰ Rakúska almanachová éra z rokov 1815–1848 preložila túto romantiku jednoduchým ľahkým štylom do každodennej reči malomeštiaka, zamestnaného v obchode alebo v úrade, ktorý sa vo sviatok venuje umeniu, zabáva sa so svojimi druhmi hudbou a čítaním. Takto sa otvára kniha zvláštneho čara, ktorá privádza do tmavého sveta duchov (Uhland takto opísal romantiku), takto sa otvárala aj pred malým človekom, hľadajúcim vyrovnanosť a rozptýlenie aj v umení. Táto vrstva, ktorá vtedy ešte chýbala v maďarskej, chorvátskej a slovinskej spoločnosti a iba čiastočne existovala v českej a slovenskej, túžila po tejto typicky rakúskej literatúre. Nezabúdajme, že „národnostné“ územia však väčšinou ovládali nemčinu, almanachy a ich pešbudínske, Irvovské, zahrebské almanachové, resp. novinové mutácie nedešili iba do rúk nemeckého obyvateľstva týchto miest. Nachádzame ich na knižnej polici skoro každého čitateľa. Aj keď sa hádam nie všetci vedeli oddať lahodným tónom hudby a spevu a nemali požitok z veselej zábavy, predsa však všetko, čo je z týchto diel použiteľné, starostlivo sa uschováva v poznámkových zošitoch a v novinách. Tento druh rakúskej poézie tiež neobsahuje iba prvky pochybnej hodnoty. Odpovedá svojimi spôsobmi na všetky veľké otázky doby, majúc na zreteli vkus a prijímaciu schopnosť svojich čitateľov.¹¹ A keď v rakúskom vedomí žije Rakúsko ako riša, žiadajúca národnostné vlastníctvo, jednotlivé národy aspoň so svojimi povestami, piesňami a historikami o svojich hrdinoch sa dostali do almanachov. Kraljevič Marko, Pegam a Lambergar, Dobozi a jeho manželka, Dalibor, Libuša sú kladným materiálom rakúskeho Predmarca. Možno registrovať nielen použitie týchto tém a ich približovanie nárokom viedenského meštiaka, ale aj čoraz väčší počet prekladov, a to priam z pôvodného jazyka. To, že tieto preklady nevyjadrujú vždy ovzdušie pôvodiny a že tlmočníci básnik uskutočňuje menšie-väčšie úpravy, to nezmenšuje účinok týchto povestí a poviedok. Ba práve vo svojej zjemnejšej „salónovej“ forme sa stali naozaj populárne.

A tu sme znovu pri našej pôvodnej otázke: jednostranný výskum vplyvu treba nahrádzať metodikou porovnávania a poznávania vzájomných vplyvov. Ak nemecko-rakúske almanachy slúžili za vzor formy, vý-

⁹ Začiatkové predbežné štúdie z okruhu tejto témy tiež nachádzame. Porov. *Hugo Meltzl*, Grün Anasztáz (A. Grün), Kolossvár 1876. Trochu svojvoľne robí paralelu medzi maďarskými básnikmi a snahami Grúna. V titule veľa sľubuje, v realizácii dáva málo *Antal Boronkay*, Az osztrák és a magyar ballada története (Dejiny rakúskej a maďarskej balady), Budapest 1936.

¹⁰ Pozri *L. Uhland*, Über das Romantische. Uhlandswerke, Hg. von *Ludwig Fränkel*, Bibliographisches Institut, Leipzig und Wien, s. a., II, 351.

¹¹ Pozri *György Mihály Vajda*, Osztrák irodalom – magyar szemmel (Rakúska literatúra maďarskými očami), Világosirodalmi Figyelő (Budapest), 1958, 154–167.

chodoeurópska klenotnica povestí aj s úrokmi vrátila almanachom túto pôžičku. Ak viedenské vydavateľstvá a tlačové orgány umožňovali východoeurópskym autorom vstup pred verejnosť svetovej literatúry (nebol to jediný spôsob, ale aj ten využili), tak východoeurópski tvorcovia hojne prispievali k obohateniu rakúskej literatúry. Srbská ľudová tvorba si rýchlo našla nemeckých tlmočníkov, klenoty slovinského národa prenášala — medzi inými — nic menšia osobnosť ako Anastasia Grünová na rakúsko-nemeckú pôdu; György Gaál, János Majláth, Ferenc Toldy, Gustav Steinacker sa postarali o to, aby rakúska literárna verejnosť získala presnejší obraz o maďarskej poézii, kráľovédvorský rukopis sa vydal na svoju víťaznú cestu prostredníctvom prekladu česko-rakúskeho Svobodu. Keď sa prehráme v ktoromkoľvek rakúskom časopise a čítame múdre oznamy, správy, recenzie vo Vaterländische Blätter a vo Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung, historické úvahy, balady v Archiv für Geschichte, alebo citové básne vo Wiener Zeitschrift für Kunst, hneď sa nám vynorí maďarská, česká, slovenská, juhoslovanská a poľská téma. Hadám iba preto, že Bartolomej Kopitar, Karol Juraj Rumy, Alajos Mednyánszky, János Majláth, Ferenc Kazinczy, Josef Dobrovský, Samuel Rožnay patrili k spolupracovníkom týchto novín?

Zúžime a skreslíme úlohu Viedne, keď ju hodnotíme iba ako sprostredkovaciu stanicu západných ideí a snáh smerom k Východu. Je jednou z odovzdávateľiek ideí osvietenstva a romantiky (od romantiky potom jej úloha postupne slabne), ale aspoň v takej istej miere (ak nie ešte viac) aj preberá a vsakuje do seba romantické idey východnej Európy. České alebo maďarské reformistické snahy, poľské oslobodzovacie hnutia, chorvátske národnostné prípravy vzbudzovali pozornosť nielen v úradoch Kancelárie, ale aj v širších vrstvách rakúskej spoločnosti. To, že sa tomuto vplyvu nemohla vyhybať ani literatúra, potvrdzuje aj rakúska politická literatúra.

Preto musíme otázku rakúsko-maďarských a všeobecne rakúsko-východoeurópskych vzťahov presnejšie vidieť a nájsť náležitú rovnováhu. Aj plastickejšie sa odhalia rakúske literárne javy a poznanie východoeurópskych úsilí sa obohacuje tiež novými podstatnými poznatkami. Je nevyhnutné, aby v tom viedli vedecké hľadiská, prosté akejkolvek nadradenosti, ani vlastenecké ignorovanie nevedie k cieľu. Treba skúmať samy literárne javy v ich pôvodnom prostredí.

Z maďarčiny preložila E. Holanová

ZUSAMMENFASSUNG

ZUR CHARAKTERISTIK DER OSTEUROPÄISCHEN KULTURELLEN BEZIEHUNGEN

Man kann die Zurückhaltung der tschechischen, slowakischen, ungarischen, serbischen, kroatischen und slowenischen Forscher verstehen, wenn sie die Beziehungen zwischen ihren Literaturen und Wien behandeln. Aus diesen Gebieten stammende aber im österreichischen Geistesleben wurzelnde Forscher (wie z. B. Jakob Bleyer

in der Vergangenheit und Johann Weidlein u. a. in der Gegenwart) schrieben über die osteuropäische „Mission“ der Deutschen in bezug auf die „christliche Kultur und europäische Bildung“. Jakob Bleyer führte die „aus rein menschlichen Beweggründen“ erwachsenen deutschen Einflüsse bis zum elften Jahrhundert zurück.

Die Antwort darauf war lange das Ignorieren.

Wir wissen heute schon: nicht ausschliesslich (wie Jakob Bleyer schrieb) war Wien der Vermittler der westlichen Kultur und Literatur; wir müssen von Wechselbeziehungen sprechen, wenn wir genau die österreichisch-ostmitteleuropäischen literarischen Beziehungen verfolgen. Grillparzer, Stifter, Vogl, Lenau, Grün (in der Musik Haydn, Mozart, Beethoven) und andere schöpften aus den tschechischen, ungarischen, slowenischen, serbischen usw. Märchen, Sagen, Volksliedern, Volksbüchern. Die politischen Ereignisse und das gesellschaftliche Leben in Ungarn, Böhmen, Serbien spiegeln sich auch in dem Lebenswerk der grössten österreichischen Schriftsteller wider.

Wenn es eine selbständige österreichische Literatur gibt (und wir können sagen, es gibt eine), so unterscheidet sie sich von der deutschen durch ihre Beziehungen zu Ostmitteleuropa.

Die vorliegende Arbeit bringt methodologische Aspekte für die Untersuchung der ostmitteleuropäisch-österreichischen kulturellen Beziehungen in der Zeit des Vormärzes.

